

Šedesát let českých (československých) archeologických výzkumů v Abúsíru¹

Sixty years of the Czech (Czechoslovak) archaeological work at Abusir

Ladislav Bareš

ABSTRAKT

České archeologické výzkumy probíhají na staroegyptském pohřebišti u Abúsíru již od roku 1960. Až do roku 1974 se soustřeďovaly na Ptahšepsovu hrobku, částečně známou již od konce 19. století, která se ukázala být největší nekrálovskou hrobkou Egypta doby 3. tisíciletí př. n. l. Od roku 1976 výzkum probíhá na nové rozsáhlé koncesi, zahrnující celou centrální a jižní oblast abúsírského pohřebiště. Zde jsou odkrývány jednak královské stavby a rozsáhlé pohřebiště hodnostářů z doby Staré říše, jednak skupina velkých šachtových hrobek z doby kolem poloviny 1. tisíciletí př. n. l. K nejvýznamnějším objevům patří prozkoumání nedokončeného pyramidového komplexu faraona 5. dynastie Raneferefa a odкрыtí nevyloupené šachtové hrobky kněze Iufay z Pozdní doby. Na výzkumu se kromě pracovníků Českého (dříve Československého) egyptologického ústavu dlouhodobě rozsáhle podílí i řada odborníků z přírodovědných a technických oborů.

KLÍČOVÁ SLOVA

Československý/Český egyptologický ústav – výzkumy v Abúsíru – česká archeologická koncese – Stará říše – Pozdní doba

ABSTRACT

At Abusir, Czechoslovak/Czech archaeological excavations started in 1960. Until 1974, the work concentrated on the mastaba of Ptahshepses, the largest private tomb from the Third Millennium BC currently known from Egypt, which had been partly unearthed already at the end of the nineteenth century. In 1976, the Institute obtained a new, large archaeological concession covering the entire central and southern parts of the Abusir necropolis. In that area, the burial structures of the members of the royal family of the Old Kingdom have been examined, as well as mastabas of higher dignitaries of the same time and several large shaft tombs dating to the mid-First Millennium BC. Among the most important monuments excavated so far, the unfinished pyramid complex of Fifth-Dynasty King Raneferef and the shaft tomb of priest Iufaa, found intact, deserve to be mentioned. In addition to Egyptologists, a number of scholars specialised in various scientific and technical disciplines have taken part in the work at Abusir.

KEYWORDS

Czechoslovak/Czech Institute of Egyptology – excavations at Abusir – Czech archaeological concession – Old Kingdom – Late Period

¹ Tato práce vznikla v rámci programu Univerzity Karlovy Progres Q 11 s názvem *Komplexita a resilience. Staroegyptská civilizace v multidisciplinární a multikulturní perspektivě* a za podpory projektu *Kreativita a adaptabilita jako předpoklad úspěchu Evropy v propojeném světě*, reg. č.: CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734, financovaného z Evropského fondu pro regionální rozvoj.

Obr. 1 Pohled na Ptaššepesovu hrobku a její okolí před zahájením výzkumu v roce 1960 (foto J. Novotný) / Fig. 1 General view of the mastaba of Ptahshepses before the beginning of the excavation in 1960 (photo J. Novotný)

V letošním roce si připomínáme šedesát let od zahájení českých (tehdy československých) archeologických výzkumů v Abúsíru. Toto staroegyptské pohřebiště, pojmenované po nedaleké stejnojmenné vesnici ležící asi 20 km jihozápadně od Káhiry, je od té doby hlavním působištěm české archeologické expedice v Egyptě. Tento článek se nesnaží být vyčerpávajícím zhodnocením šedesáti let práce v Abúsíru – to by si ostatně vyžádalo podstatně větší prostor a mělo by být výsledkem diskuse –, ale je spíše stručným (a do značné míry pochopitelně subjektivním) shrnutím jeho hlavních etap a výsledků.

Možnost vést vlastní výzkumy na egyptském území byla snem přinejmenším dvou generací českých egyptologů, počínaje Jaroslavem Černým, který jako první český vědec měl již od roku 1925 možnost aktivně se

účastnit archeologické práce v Egyptě (Onderka – Navrátilová 2014: 21–22 a *passim*). Uskutečnění této myšlenky bylo výsledkem několikaletého všestranného úsilí jeho žáka Zbyňka Žáby, podpořeného nesporným vlivem jejich společného učitele Františka Lexy, bylo však zároveň umožněno shodou okolností příznivých pro vznik takového pracoviště i v Egyptě. Styky této země s tehdejšími Československem, poměrně rozsáhlé už v době královského režimu,² se ještě zintenzivnily po červencové revoluci v roce 1952 a zejména od poloviny 50. let, kdy prostřednictvím Československa Egypt získal velkou dodávku zbraní a vojenského materiálu od tehdejšího Sovětského svazu a jeho spojenců.³ Tato spolupráce se rozvíjela i v oblasti kultury, především díky cestě velké československé kulturní delegace do Egypta v roce 1956, jejímiž členy byli i Lexa a Žába (Júnová

² K počátkům diplomatických styků mezi Egyptem a Československem viz Júnová Macková (2014). V Praze ostatně hledal inspiraci a informace pro založení univerzity (dnešní Káhirské univerzity) v roce 1911 i tehdy egyptský korunní princ Fuád, viz rukopis Lexova projevu při příležitosti návštěvy Fuáda I. v Praze v roce 1929, Masarykův ústav a Archiv Akademie věd, Osobní fond František Lexa, kart. 21, inv. č. 510.

³ Viz k tomu Navrátilová (2018a: 61–62) s odkazy na další literaturu; také Zídek (2002). K československo-egyptským vztahům v 50. až 80. letech viz Zídek – Sieber (2009: 50–90), s odkazy na další literaturu.

Obr. 2 Jaroslav Černý s manželkou při návštěvě výzkumu v Ptaššepsově hrobce v doprovodu Zbyněka Žáby (v tropické helmě) a Evžena Strouhala (foto M. Zemina) / Fig. 2 Jaroslav Černý and his wife on a visit to the mastaba of Ptahshepses, together with Zbyněk Žába and Eugen Strouhal (photo M. Zemina)

Macková 2011). Výsledkem jednání, k nimž během pobytu československé kulturní delegace v Egyptě došlo, bylo mj. rozšíření výuky češtiny na káhirské univerzitě Ain Šams. Lektorem češtiny (působícím zde v letech 1957–1959) se stal právě Žába (Macková 2006a; Ondráš 2017) a získal tak jedinečnou možnost seznámit se bezprostředně s touto zemí a navázat potřebné styky s egyptskými kolegy a administrativou.

Po suezské krizi, vrcholící izraelským útokem proti Egyptu na podzim 1956, na němž se fakticky podílela i Francie a Velká Británie, byla dočasně pozastavena činnost britských a francouzských archeologických pracovišť v této zemi,⁴ která navzdory určitému omezení v předchozí době představovala rozhodující část zde působících zahraničních egyptologických aktivit. Již od počátku 2. světové války zde navíc byla pozastavena činnost německé egyptologie, nakonec obnovená v roce 1957 (Kehrer 2007: 10–12). Zhruba ve stejné době,

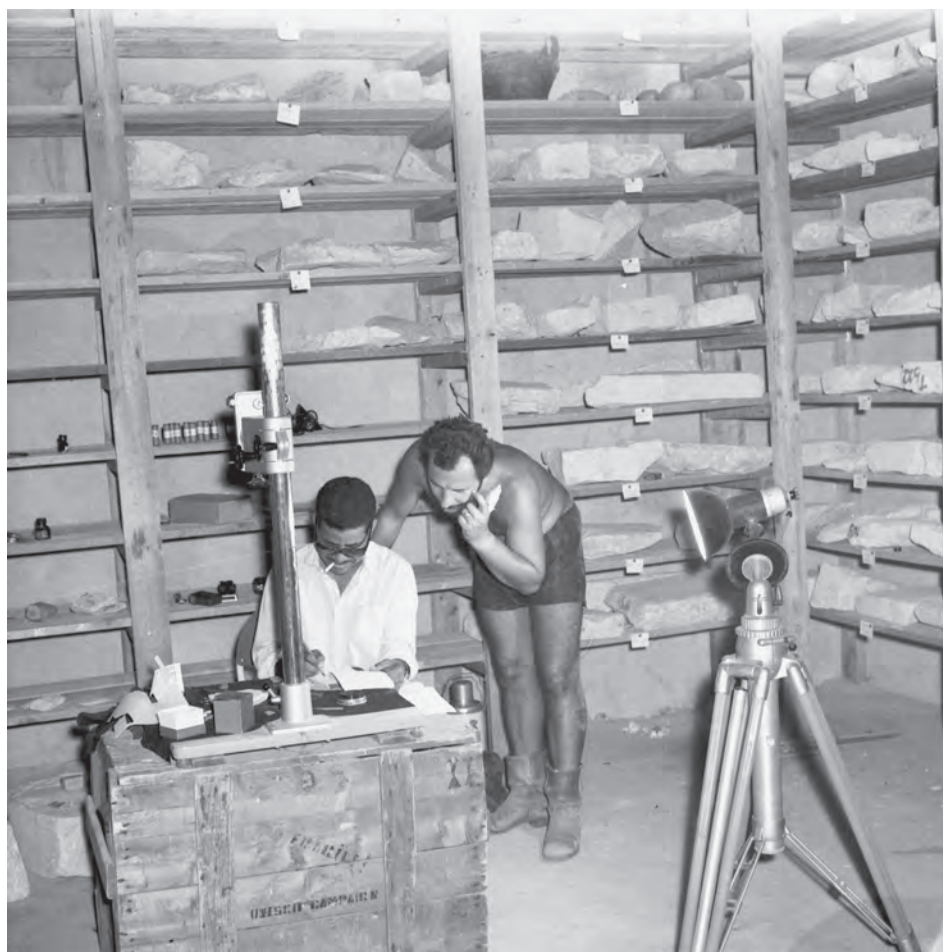
do níž spadá Žábovo úsilí, se ostatně v Egyptě etablovala i polská egyptologie, navazující na dávné předválečné aktivity (Michałowski 1990: 766–808).

Československý egyptologický ústav Univerzity Karlovy byl po určitých peripetiích nakonec formálně založen na konci roku 1958 jako pracoviště zaměřené především na získávání a studium původního prameného materiálu pro poznání dějin Egypta a vývoje tehdejší egyptské společnosti (Macková 2006b; Verner 2008: 25–31; Jůnová Macková 2017). Ke vzniku ústavu nepochybně přispěly i aktuální úvahy o formě československé účasti na velké mezinárodní akci UNESCO zaměřené na záchranu a dokumentaci památek ohrožených stavbou nové asuánské přehradu.⁵ V následujícím roce 1959 pak bylo otevřeno i káhirské pracoviště ústavu a to vytvořilo důležitý předpoklad pro zahájení vlastní archeologické činnosti na egyptské půdě.

⁴ Viz k tomu Navrátilová (2018a: 68–72), s odkazy na další literaturu.

⁵ K této mezinárodní akci viz Verner (1990: 8–10); Verner (2008: 33–93); Navrátilová (2018a: 64–73).

Obr. 3 Fotograf Československého egyptologického ústavu Milan Zemina spolu s inspektorem Egyptské památkové správy Muhammadem es-Sughajjarem při práci ve skladu (foto M. Zemina) / Fig. 3 Photographer of the Czechoslovak mission, Milan Zemina, together with the inspector of the Supreme Council of Antiquities Muhammad el-Sughayyar (photo M. Zemina)

Mimořádně důležitým momentem, který (jak se ukázalo, velmi šťastně) ovlivnil další vývoj české (československé) egyptologie, byla i volba výzkumné lokality. Žába, jmenovaný v roce 1959 profesorem egyptologie na UK a na počátku následujícího roku, po Lexově smrti, i ředitelem nově založeného ústavu, původně zvažoval tři možnosti, a to staroegyptské město s rozsáhlými chrámy a pohřebišti v dnešní Tehnē el-Gebel (asi 200 km jižně od Káhiry),⁶ prostor skalních hrodek na východním úbočí sakkárského pohřebišť⁷ a velkou hrobku typu mastaby v Abúsíru, která patřila vezíru Ptaħšepesovi a byla částečně známá již od konce 19. století (Morgan 1894) (obr. 1). Na radu Černého, který v Ptaħšepesově hrobce o zhruba dvacet let dříve studoval návštěvníké nápisy z doby Nové říše a byl si dobře vědom možnosti, jaké tato památka poskytuje, se Žába nakonec rozhodl pro poslední ze tří variant (Verner 2008: 122) (obr. 2).

V květnu roku 1960 tak malý tým – egyptolog Zbyněk Žába, fotograf a konzervátor Jaroslav Novotný a arabista (a zároveň lektor češtiny na univerzitě Ain Šams) Rudolf Veselý – začal pracovat v Ptaħšepesově mastabě v Abúsíru (Verner [ed.] 1976: 17–18; Verner 1990: 11–13).

Jak se záhy ukázalo, tato hrobka byla podstatně větší a složitější, než se kdysi domníval Jacques de Morgan, a po svém odkrytí se stala největší nekrálovskou hrobkou známou z doby Staré říše.

Již od následujícího roku 1961 se pozornost ústavu ve stále větší míře začala zaměřovat na činnost v rámci mezinárodní akce UNESCO v Núbii (Verner 1990: 8–10), a výzkum Ptaħšepesovy mastaby se tak zprvu dostal do pozadí a nakonec byl po roce 1962 na několik let zcela zastaven (Verner [ed.] 1976: 19–21).⁸ Během prvních tří let výzkumu Ptaħšepesovy mastaby se podařilo odkrytí a zdokumentovat velkou část vnitřních prostor této hrobky, které neprozkoumal de Morgan, a to včetně původního monumentálního vstupního portiku s unikátními osmistvolými lotosoformními sloupy (Korecký 1976; Krejčí 2009). Zároveň s tím se podařilo vytvořit zázemí pro činnost expedice v Abúsíru, především vybudovat terénní skladiště nálezů (Verner [ed.] 1976: 19) (obr. 3). Rok 1962 byl pro činnost české (československé) archeologické mise v Egyptě významný i z jiného důvodu – právě v té době, kdy se do práce v Abúsíru zapojil *reis* Abdo Muhammad el-Kerētí (tehdy ve věku 35 let), začala dlouholetá úspěšná

⁶ V současnosti zde dlouhodobě pracuje japonská archeologická mise (viz Kawanishi – Tsujimura – Hanasaka 2017).

⁷ Později, až do roku 1996, zde pracovala italská archeologická mise univerzity v Pise (viz Bresciani – Fornaciari – Silvano 1996).

⁸ Nepochybně k tomu přispělo i výrazné omezení prostředků na činnost v Egyptě, k němuž došlo v důsledku hospodářských potíží československého státu v roce 1961.

Obr. 4 Odkrývání prostoru původního monumentálního vstupu do Ptaššepesovy hrobky v roce 1970 (foto M. Zemina) / Fig. 4 Uncovering of the original entrance to the mastaba of Ptaššepes in 1970 (photo M. Zemina)

spolupráce mise s touto rodinou předáků egyptských dělníků, která trvala více než půl století (Bareš 2012).

Zkoumání Ptaššepesovy hrobky pokračovalo až v roce 1966, po skončení československé účasti v núbijské akci UNESCO. Ve třech sezónách, uskutečněných ve dvouletých intervalech (1966, 1968 a 1970), byl dokončen výzkum celého vnitřního prostoru této mastaby a zčásti odkryt i její vnější líc – celá severní a východní stěna (včetně jihovýchodního nároží, obr. 4) a velká část západní stěny; neprozkoumáno tak zůstalo jen okolí hrobky podél její jižní a zčásti i západní stěny (Verner [ed.] 1976: 23–32).

Okolnosti spjaté s politickým vývojem v roce 1968 a v následujících letech nastupující normalizace⁹ vedly téměř k ukončení archeologické práce ústavu v Abúsíru. Celou situaci ještě zkomplikovala náhlá, v 54 letech předčasná smrt Zbyňka Žáby v létě roku 1971 a jen málo chybělo k tomu, aby to znamenalo i zánik egyptologie u nás (Verner 2008: 144–145). Zbylý tým pracovníků ústavu, v němž byli už jen dva egyptologové – František Váhala (1911–1974)¹⁰ a Miroslav Verner –, byl přiřazen ke Katedře věd o zemích Asie a Afriky.

Jen díky zdůraznění existujících mezinárodních závazků, vyplývajících z dohod mezi Egyptem a tehdejší Československem, se podařilo přesvědčit vedení Filozofické fakulty, v jejímž čele v roce 1973 stanul Václav Ráb,¹¹ a jeho prostřednictvím i další k tomu příslušné orgány, že je potřeba výzkum Ptaššepesovy mastaby v Abúsíru odpovídajícím způsobem dokončit. Na počátku roku 1974 tak do Egypta odjel poměrně početný tým, v němž kromě dvou egyptologů (Františka Váhalý a Miroslava Verner) byli dva studenti egyptologie, resp. archeologie (autor těchto řádků a Petr Charvát), fotograf Milan Zemina, architekt Vladimír Fiala, antropolog Evžen Strouhal, pracovník Vojenského topografického ústavu v Dobrušce Vladimír Martinák, který pomocí fotogrammetrie hrobku dokumentoval (Martinák 1976), a také historik Zdeněk Uherek, jenž působil jako tajemník vyslané skupiny, ale zároveň zajišťoval i v té době nezbytný stranický dohled (Verner [ed.] 1976: 33–37) (obr. 5). Úkolem této výpravy, podle původního záměru poslední vyslané do Abúsíru, resp. Egypta, bylo dokončení výzkumu Ptaššepesovy hrobky a uzavření všech mezinárodních závazků spojených

⁹ Z původního týmu, který se pod vedením Žáby podílel na zkoumání Ptaššepesovy hrobky, se Jaromír Málek po roce 1970 nevrátil z vědeckého pobytu ve Velké Británii a Ján Midžiak byl z politických důvodů z FF UK propuštěn.

¹⁰ V 60 letech na pokraji penzijního věku.

¹¹ Docent marxisticko-leninské filozofie a od r. 1971 vedoucí nově založené katedry marxisticko-leninské filozofie, viz také Petráň (2015: 480–482 a *passim*).

Obr. 5 Tehdejší vedoucí Československého egyptologického ústavu František Váhala (zcela vlevo) spolu se Zdeňkem Uherkem a Ladislavem Barešem při ověřování funkčnosti elektrodporové metody geofyzikálního měření v Ptahšepsové hrobce, rok 1974 (foto M. Zemina) / Fig. 5 František Váhala (left) together with Zdeněk Uherk and Ladislav Bareš during geophysical measurements in the mastaba of Ptahsepses in 1974 (photo M. Zemina)

s předchozími československými archeologickými aktivitami v Egyptě.¹²

Expedice, jež měla být poslední, nakonec skončila relativně úspěšně. Navzdory tomu, že byla zkoumána jen zdánlivě nijak významná část nejbližšího okolí, přinesla některé zajímavé objevy, zejména dodnes diskutovaný a ne zcela vyjasněný nález vrcholku velkého obelisku z červené žuly, který se setkal s poměrně značným mezinárodním ohlasem (Verner 1976). V závěru expedice došlo navíc k dělení části nálezů mezi egyptskou a československou stranu (Verner [ed.] 1976: 36–37; Verner 2008: 154–155); získané předměty se pak staly součástí sbírek Náprstkova muzea. Zřejmě i tyto skutečnosti, přetrvávající podpora nového vedení Filozofické fakulty a rovněž kladný postoj československého velvyslanectví v Káhiře (resp. ministerstva zahraničních věcí) a vedoucích postav archeologického bádání u nás¹³ vedly nakonec k tomu, že původní záměr definitivně ukončit archeologické výzkumy v Egyptě byl opuštěn a byla dána možnost jednat o jejich možném pokračování (Verner 2008: 160–161).

V roce 1975 se tak s velkým osobním nasazením Miroslava Vernera, který po úmrtí Františka Váhaly zůstal u nás vlastně jediným egyptologem (nepočítáme-li dva právě v tom roce končící studenty tohoto oboru – Břetislava Vachalu a autora těchto řádků), podařilo získat novou archeologickou koncesi zahrnující velkou část abúsírského pohřebiště.¹⁴ Toto území dodnes zůstává jednou z největších archeologických koncesí přidělených kterékoli zahraniční misi v zóně pyramidových polí, klíčové oblasti z hlediska poznávání staroegyptských dějin (obr. 6). V dobové situaci byl ovšem souhlas s pokračováním archeologické činnosti v Egyptě do značné míry podmíněn tím, že každá následující sezóna musí přinést výsledky a výstupy dostatečně kvalitní a odpovídající hlediskům tehdejších schvalovacích orgánů (Verner 2008: 160–167).

Výzkum na nové archeologické koncesi byl proto hned v roce 1976 zahájen na dvou místech, která se zdála být slibná. Byl to především malý pyramidový komplex, který ležel jižně od Neferirkareovy pyramidy a podle všeho měl být místem posledního odpočinku

¹² Se záměrem ukončit výzkumy v Egyptě souviselo i to, že auto Gaz, které sloužilo po řadu let jako terénní vozidlo expedice, bylo odvezeno zpět do Československa. Tuto vcelku dobrodružnou cestu barvitě popisuje ve své vzpomínkové knize Milan Zemina (2010: 87–91).

¹³ V té době zejména akademika Josefa Poulíka, ředitele Archeologického ústavu Československé akademie věd (ČSAV) v Brně a v letech 1972–1977 i místopředsedy Československé akademie věd.

¹⁴ K volbě právě této oblasti, která se nakonec ukázala být mimořádně významná, vedly Vernera mj. i diskuse s předákem dělníků Abdoem Muhammadem el-Kerétim. Ten se na výzkumech v Abúsíru podílel již od roku 1962.

Obr. 6 Plocha nové československé archeologické koncese v Abúsíru, získané v roce 1975, při pohledu z vrcholu Neferirkareovy pyramidy; pod pískem se rýsuje pyramidový komplex královny Chentkaus II. (v popředí), hrobka prince Verkaurea (vlevo od ní), pyramidové komplexy č. 24 a 25 (za nimi) a další stavby v centrální a jižní části pohřebiště. Zcela v pozadí vystupují pyramidy na pohřebištích v Sakkáře a Dahšúru (foto M. Zemina) / Fig. 6 General view of the Czechoslovak archaeological concession at Abusir in 1975, as seen from the top of the pyramid of Neferirkare; with the small pyramid complex of Queen Khentkaus II in the middle, mastaba of Prince Werkaure (to the left) and pyramid complexes Lepsius 24 and 25 (behind) and other structures in the central and south part of the necropolis, pyramids of the cemeteries at Saqqara and Dahshur in the background (photo M. Zemina)

manželky tohoto faraona 5. dynastie. Ačkoli Ludwig Borchardt, jehož expedice toto místo krátce zkoumala počátkem minulého století, označil tuto stavbu za dvojitou mastabu (Borchardt 1910: 145–146), již v prvních dnech výzkumu se potvrdil předpoklad, že jde o pyramidový komplex královny (Verner 1995a). Pokračující výzkum přinesl další velké překvapení, protože se ukázalo, že zde ležící manželkou faraona Neferirkarea byla jmenovkyně královny Chentkaus I. pohřbené v Gíze, která hrála mimořádně významnou roli v období přechodu mezi 4. a 5. dynastií. Navíc, podobně jako její gízská jmenovkyně, nesla i v Abúsíru pohřbená Chentkaus II. titul, jenž lze přeložit jako „matka dvou králů Horního a Dolního Egypta“ nebo „král Horního a Dolního Egypta a matka krále Horního a Dolního Egypta“ (resp. jeho varianty). Tento titul již od svého prvního objevení nepřestává být předmětem vědecké diskuse; ta má ovšem významné důsledky i pro poznání dějin daného období (Verner 2008: 193–205; Verner 2011).

Druhým místem, jehož výzkum byl zahájen již v roce 1976 a které přineslo jen o málo méně významné a cenné objevy, byla oblast východně od abúsírských

pyramid, kde se již při zběžném povrchovém průzkumu rýsovala skupina hrodek typu mastaby. Hned první z těchto staveb se ukázala být hrobkou do té doby neznámé princezny Chekeretnebtj, dcery předposledního faraona 5. dynastie Džedkare Isesiho, který se sám nechal pohřbít už v Sakkáře (Megahed 2016). Jak se později ukázalo, hrobka této princezny byla součástí poměrně rozsáhlého pohřebiště Džedkareových dcer. Z nějakého důvodu nebyly pohřbeny v blízkosti pyramidy svého otce a vysokých hodnostářů jeho dvora (Verner – Callender 2002).

Archeologická sezóna v roce 1976, navzdory problémům daným velmi omezeným rozpočtem, tedy více než splnila původní záměry a vytvořila předpoklady pro další pokračování výzkumu v Abúsíru. Ten byl proto v následujícím období zařazen do dlouhodobých plánů vědeckého výzkumu v tehdejší ČSSR (Verner 2008: 167–193) (obr. 7).¹⁵ Spolupráce s českými a slovenskými archeology vyvrcholila v roce 1987 účastí několika odborníků přímo při práci v Abúsíru¹⁶ a v menší míře pokračuje vlastně i dodnes.¹⁷ Úspěšný rozvoj archeologické práce v Abúsíru neohrozily

¹⁵ Nepochybně k tomu přispěla i návštěva již zmíněného akademika Josefa Poulika v Abúsíru v roce 1976 (Verner 2008: 176–177).

¹⁶ Této expedice se zúčastnili Jiří Svoboda, pracovník Archeologického ústavu ČSAV v Brně, a Darina Bieliková a Stanislav Šiška z Archeologického ústavu SAV v Nitře.

¹⁷ Pracovník Archeologického ústavu AV ČR, v. v. i., Ladislav Varadzin se rozsáhlé účastní výzkumu ramessovského chrámu na východním okraji abúsírského pohřebiště (viz dále).

Obr. 7 Akademik Josef Poulík naslouchá výkladu Miroslava Vernera v kapli Ptaħšepesovy hrobky, v pozadí architekt expedice Vladimír Fiala (foto M. Zemina) / Fig. 7 Miroslav Verner explaining the decoration of the mastaba of Ptaħshepses to Josef Poulík, one of the leading Czechoslovak archaeologists of that time, with Vladimír Fiala, the architect of the mission (photo M. Zemina)

ani zahraničně-politické faktory, v té době významně ovlivňující československo-egyptské vztahy, zejména roztržka mezi Egyptem a Sovětským svazem a jeho satelity, jež vyvrcholila v roce 1977 (Zídek – Sieber 2009: 79–84). Egyptologie tedy po určitou dobu zůstala jednou z posledních forem vztahů v oblasti kultury mezi Egyptem a ČSSR a její význam tím fakticky spíše zesílil.

Výzkum pyramidového komplexu královny Chentkaus II. a skupiny hrodek rodiny a dvořanů Džedkare Isesiho pokračoval i v dalších dvou archeologických sezónách 1978 a 1980. V tomto roce byly zároveň zahájeny práce na dalších dvou místech, která více než naplnila předběžná očekávání a na něž se na řadu dalších let soustředila činnost expedice v Abúsíru – na nedokončený pyramidový komplex faraona Raneferefa (obr. 8) a na skupinu velkých šachtových hrodek z poloviny 1. tisíciletí př. n. l. (Verner 1982).

V Raneferefově nedokončeném pyramidovém komplexu již kdysi krátce pracoval Borchardt se svým týmem (Borchardt 1910: 146). Teprve československý výzkum však potvrdil totožnost majitele této stavby a skutečnost, že zde byl – navzdory nedokončenému stavu pyramidy – nakonec i pohřben. Výzkum v Raneferefově pyramidovém komplexu, který po předčasné smrti tohoto faraona upravil do funkčního stavu jeho mladší bratr Niuserre, pokračoval až do 90. let a přinesl řadu mimořádně významných a cenných objevů, zejména

rozsáhlé pozůstatky původního papyrového archivu (Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006), který spolu s velkým souborem pečeti umožnil detailně studovat původní chrámové aktivity a zprostředkované i hospodářství tehdejšího egyptského státu. Nečekány byl i nález mnoha desítek fragmentů královských soch z různých materiálů (Verner 2017), což byl největší nález svého druhu za několik posledních desetiletí. Výzkum přinesl i rozsáhlé soubory kamenných nádob (Vlčková 2006) a nástrojů (Svoboda 2006), stovky zlomků fajánsových výplní, jež kdysi zdobily chrámový nábytek (Landgráfová 2006), ale i vzácnou kolekci dřevěných sošek zajatých nepřátel Egypta (Verner 1985) a množství dalších drobnějších nálezů. Pozoruhodná byla i architektura chrámu, zahrnující mimo jiné svého času nejstarší v Egyptě objevenou sloupovou síň a také takzvanou Svatyni nože – rituální jatka pro porážení a další zpracování hovězího dobytka (Verner *et al.* 2006: 87–99).

Další místo, jehož odkrývání bylo zahájeno v roce 1980 a které leželo poměrně daleko v poušti jihozápadně od abúsírských pyramid, přineslo hned v počátcích výzkumu velké překvapení. Oproti původnímu předpokladu, že tato stavba zřetelně se rýsující v písku pochází ze Staré říše,¹⁸ se ukázalo, že jde o velkou hrobku šachtového typu datovanou do poloviny 1. tisíciletí př. n. l. Po sérii menších zemětřesení, která tuto část

¹⁸ Při jedné z předchozích návštěv tohoto místa vyslovil Milan Zemina, dlouholetý fotograf expedice, předpoklad, že by mohlo jít i o zbytky jednoho z dosud neidentifikovaných slunečních chrámů.

Egypta zasáhla na počátku 80. let, byl pak výzkum této hrobky na řadu let přerušen, a tak teprve v roce 1988 se podařilo odkrýt vlastní pohřební komoru a určit jejího majitele. I to bylo velkým (a pro nás příjemným) překvapením, protože hrobka patřila vysokému hodnostáři Vedžahorresnetovi (Verner 1989; Bareš 1999), který byl do té doby znám především jako majitel sochy dnes uložené ve Vatikánském muzeu (Botti – Romanelli 1951: 32–40). Díky biografickému nápisu na soše, představujícímu dosud nejrozsáhlejší původní egyptský pramen pro poznání doby kolem roku 525 př. n. l., kdy se Egypta zmocnili Peršané, bývá Vedžahorresnet označován jako „zrádce Egypta“ nebo „kolaborant“ (Lloyd 1982). Zkoumání Vedžahorresnetovy hrobky trvalo až do počátku 90. let. Tehdy se mj. podařilo odkrýt soubor tzv. základových depozitů, které měly podle staroegyptského zvyku vymezit z jinak víceméně neohrazeného univerza prostor určený právě majiteli této hrobky (Bareš 1996). Vedžahorresnetova hrobka se stala první stavbou zkoumanou v této části abúsírské nekropole, kde výzkum dalších obdobných staveb trvá až dosud a bude pokračovat i v budoucnosti.

Od počátku 90. let se výzkum v Abúsíru ve stále větší míře soustřeďoval na rozsáhlé pole hrobek na jižním okraji české archeologické koncese, takzvané jižní pole, a po skončení hlavní fáze výzkumu Raneferefova nedokončeného pyramidového komplexu i na další,

menší pyramidové komplexy a další hrobky východně a jihovýchodně od této stavby. Práce na jižním poli se zprvu soustřeďovaly především na nejvyšší bod tohoto pahorku, kde leží hrobka vysokého hodnostáře Kaapera, a na stavby v jeho okolí, a v menší míře i na severní a východní okraje této vyvýšeniny (Bárta 2001). Zhruba od poloviny 90. let se pozornost přenesla na severní okraj pahorku, zprvu na skupinu hrobek soustředěných kolem mastab vezíra Kara a soudce Intiho (Bárta *et al.* 2009), později i na stavby ležící východněji, tedy na obrovskou, kombinovaně stavěnou a bohužel anonymní hrobku AS 31 a v její blízkosti ležící skupinu hrobek hodnostářů spjatých s lékařským povoláním (Vymazalová *et al.* 2011; Bárta *et al.* 2014). S tímto seskupením hrobek sousedí i skupina hrobek zčásti vytesaných do stěn zahloubeného dvora, z nichž nejvýznamnější patřila dříve neznámé princezně Šeretnebtej, dceři faraona Niuserrea (Vymazalová – Dulíková 2014) (obr. 9). Výzkum této oblasti přinesl v nedávné době mimo jiné jedinečný nález velké, 18 m metrů dlouhé lodi patřící k hrobce z konce 3. dynastie, jedné z nejstarších na území české archeologické koncese (Bárta 2011).

V oblasti východně od Raneferefova pyramidového komplexu byly postupně prozkoumány dva menší pyramidové komplexy královen, u nichž se bohužel prozatím nepodařilo zcela spolehlivě prokázat, komu patřily, a jsou tak stále označovány pouze čísly 24 a 25,

Obr. 8 Nedokončený pyramidový komplex faraona 5. dynastie Raneferefa před zahájením výzkumu v roce 1980, v pozadí se rýsuje skupina velkých šachtových hrobek z poloviny 1. tisíciletí př. n. l. (foto J. Šulc) / Fig. 8 The unfinished pyramid complex of Fifth-Dynasty King Raneferef before the beginning of the archaeological work, with a group of mid-First Millennium BC shaft tombs behind (photo J. Šulc)

Obr. 9 Počáteční fáze výzkumu v prostoru hrobky princezny Šeretnebtj v roce 2012 (foto H. Vymazalová) / Fig. 9 The beginning of the archaeological work in the area of the tomb of Princess Sheretnebtj (photo H. Vymazalová)

kteřá jim přidělila už Lepsiova expedice před 180 lety (Krejčí – Callender – Verner 2008). Podařilo se zde také odhalit skupinu čtyř mastab, postavených podle téměř shodného plánu a seřazených do severojižní linie, které patřily dříve neznámé královně Chentkaus III. a princům Nachtsareovi a Kakaibaefovi; majitel zbývající z nich zůstal anonymní (Krejčí 2017).

Na západním poli české archeologické koncese, v oblasti pohřebiště z poloviny 1. tisíciletí př. n. l., byly po Vedžahorresnetově hrobce prozkoumány i sousední velké hrobové komplexy patřící knězi Iufaovi (Bareš – Smoláriková 2008) a generálu Menechibnekonovi (Bareš – Smoláriková 2011), a dvě menší hrobky, z nichž jedna patřila dvořanu Padihorovi (Coppens 2009), druhá je bohužel anonymní (Smoláriková 2009). V posledních letech byl zahájen i výzkum další velké šachtové hrobky, ležící severovýchodně od Vedžahorresnetovy stavby; i tato památka je zatím anonymní a je označována pouze kódem AW 6 (Bareš – Bělohoubková 2016; Bareš *et al.* 2018). S jedinou výjimkou Iufaoovy hrobky, v níž bylo ovšem nalezeno celkem pět neporušených pohřbů, byly však bohužel všechny ostatní šachtové komplexy v této skupině, větší i menší, již ve starověku vyloupeny.

Již od 80. let byla určitá pozornost, byť omezená v důsledku rozsáhlých výzkumů Raneferefova

nedokončeného pyramidového komplexu a dalších významných památek zkoumaných v té době, věnována i východnímu okraji československé/české archeologické koncese v Abúsíru.¹⁹ Už tehdy zde povrchový průzkum prokázal existenci rozsáhlých kamenných i cihlových staveb (Verner 1995b: 88–90) souvisejících s dávnými aktivitami na západním okraji takzvaného Abúsírského rybníku – přírodní nádrže, která se zde udržela až do ukončení pravidelných nilských záplav po zvýšení původní asuánské přehradu po roce 1905 a byla místem spjatým s řadou důležitých starověkých náboženských kultů. Z množství hrobek a dalších staveb, jež se v této odedávna hustě zastavěné oblasti nacházejí, byla prozatím prozkoumána jen malá část – dvě menší seskupení hrobek, ležící asi 600 m jižně od Niuserreova údolního chrámu (Bárta 2001: 17–54), resp. jižně od ústí mělkého údolí vedoucího od skupiny šachtových hrobek k severnímu okraji dávného Abúsírského rybníka (Bareš *et al.* 2003: 155–159). Jedna z hrobek v této skupině, pocházející původně ze Staré říše, byla o mnoho století později, zřejmě na samém konci 18. dynastie, opět použita (Mynářová 2006). Jen o málo východněji byl v nedávné době odkryt chrám postavený zde za Ramesse II. (a bohužel téměř zcela poničený v pozdějších dobách), prozatím jediná taková stavba

¹⁹ Menší sondy v této oblasti uskutečnila už expedice vedená Borchardtem na počátku minulého století (viz Borchardt 1910: 147–149).

prozatím identifikovaná na celé české archeologické koncesi v Abúsíru (Bárta – Varadzin *et al.* 2018). Zajímavé výsledky v této oblasti přinesl i dosud neukončený výzkum navazující na starší odkryv Niuserreova údolního chrámu (Krejčí 2011). Prozatím byla odkryta část masivní ohradní zdi původně vymežující a chránící okrsek spjatý nepochybně s důležitými dávnými aktivitami, které se v tomto chrámu odehrávaly.

V nedávné době se výzkum rozšířil i do prostoru severně od Neferirkareovy pyramidy, kde byla odkryta hrobka Kairese, významného hodnostáře z počátku 5. dynastie, pokládaného v pozdější egyptské historii za významného mudrce dávných dob a autora jednoho z nejstarších naučení (Bárta 2019).

K úspěchu archeologických výzkumů v Abúsíru dlouhodobě přispívá úzká spolupráce s mnoha dalšími odborníky specializovanými na různé obory přírodních, ale i technických věd. Už od konce 70. let, kdy šlo o jednu z prvních aktivit tohoto druhu při archeologických výzkumech v celém Egyptě,²⁰ zde při bližším určování velikosti a vnitřního uspořádání staveb téměř nebo zcela skrytých pod pískem pomáhá geofyzikální měření (Hašek – Verner – Obr 1979; Hašek – Verner 1981; Hašek *et al.* 1986; Bárta – Brůna – Krivánek 2003), doplněné v posledních desetiletích i o metody dálkového průzkumu země (Bárta – Brůna 2006). Již od samého počátku výzkumu v Abúsíru byla navázána dlouhodobá úspěšná spolupráce s geodety ze Stavební fakulty Českého vysokého učení technického (ČVUT, Katedry speciální geodézie), jejímž vyvrcholením byla v letech 2000–2004 existence společného vědeckého pracoviště, Českého národního egyptologického centra, na němž se podílelo i Náprstkovo muzeum.²¹ Geodetické práce v Abúsíru zajišťovali Jaromír Tlustý, Otakar Vosička, Mojmír Švec a Jaromír Procházka (Procházka – Švec 2003), v současné době pak absolvent Stavební fakulty ČVUT Vladimír Brůna.

Tradiční je i spolupráce s antropology, v minulosti dlouho spjatá především se jménem Evžena Strouhala (Navrátilová 2018b; Bareš 2017 a 2019)²² a později Viktora Černého, Martiny Kujanové, Pavly Zedníkové Malé, Petry Havelkové, Šárky Bejdové, Hany Píšové a dalších. Na výzkumu se dlouhodobě podílí i zooložka Zdeňka Sůvová (2010), botanici Petr Pokorný a Adéla Pokorná (Pokorná *et al.* 2010), Helena Březinová, soustřeďující se na výzkum textilií (Březinová 2011), a v nedávné době i geolog Václav Cílek (Cílek – Lang 2010; Cílek – Lisá – Bárta 2011; Cílek *et al.* 2012) či biolog zkoumající hmyz Radek Mikuláš (Mikuláš – Cílek 2011) a další specialisté.

Nedílnou součástí výzkumu v Abúsíru, vyplývající ostatně i ze smluvních závazků vůči egyptské straně,

tj. dnes vůči Ministerstvu pro památky a turistiku Egyptské arabské republiky (EAR), je stavební zajišťování odkrytých památek. Na něm se kromě předáků egyptských dělníků z rodiny el-Keretíů, jejichž role byla vždy nezastupitelná (vrchních *reisů* Abdoa Muhammada, Abd el-Mitaála Muhammada, Talála Abdoa a Ahmada Abdoa), úspěšně podíleli i architekti expedice – v počátcích výzkumu Miroslav Korecký (1976) a od 80. let zejména specialista na památkovou péči a ochranu Michael Balík (Balík – Vachala – Macek 2002). Největšími stavebními zásahy, které stojí za připomenutí, nepochybně byla rekonstrukce monumentálního vstupu do Ptahšepesovy mastaby, spojená se vztyčením dvojice majestátních sloupů a vybudováním překladu nad nimi, dlouhodobé zpevnění vnějších stěn této hrobky, jejíž některé části byly už původně vybudovány velmi narychlo a ledabyle, zastřešení řady hrodek na jižním poli a také vybudování masivní železobetonové střechy nad podzemní komorou Iufaovy hrobky a přístupu k ní (Dvořák – Balík 2008). Na ochraně a uchování památek se aktivně podílí i množství restaurátorů a konzervátorů, jak místních,²³ tak i českých, z naší strany Martin Dvořák (2010) a Alexandra Kosinová.

Výsledky české archeologické práce jsou již od roku 1977 představovány monografiemi vydávanými v úspěšné publikační řadě Abusir a také články a studii zveřejňovanými v kolektivních monografiích jako výsledky konference *Abusir and Saqqara*, pořádané od roku 2000 v pravidelných pětiletých intervalech, a rovněž tak v našich i zahraničních odborných časopisech.²⁴ Širší veřejnost u nás i v zahraničí se s objevy v Abúsíru může seznamovat jak v obecněji zaměřených knihách (Bárta – Bareš *et al.* 2018), časopiseckých článcích a různých mediálních vystoupeních, tak i formou výstav (Podhorný 2008). Lze jen doufat, že v bližší nebo vzdálenější budoucnosti se podaří uskutečnit již více než čtvrtstoletí připravovaný záměr a otevřít památky abúsírského pohřebiště širší egyptské i mezinárodní veřejnosti.

Šedesát let po zahájení československých, resp. českých archeologických výzkumů v Abúsíru tak toto staroegyptské pohřebiště přestalo být odlehlou a pro širší veřejnost i velkou většinu odborníků téměř nezajímavou lokalitou. Už od 90. let se zde ostatně úspěšně rozvíjí i činnost našich egyptských kolegů z Ministerstva pro památky a turistiku EAR, soustředěná zejména na prostor Satureova pyramidového komplexu v severním Abúsíru (El Awady 2006; Khaled 2009; atd.). Dokladem rostoucí pozornosti věnované tomuto staroegyptskému pohřebišti je i zejména v poslední době rychle se zvětšující zájem mnoha zahraničních kolegů – ať už renomovaných odborníků, nebo i studentů,

²⁰ Už při výzkumu Ptahšepesovy mastaby v roce 1974 František Váhala zkoušel využití elektroodporové metody geofyzikálního výzkumu, v daných podmínkách ovšem bez většího výsledku.

²¹ Toto centrum fungovalo v rámci projektu MŠMT č. LN00A064.

²² Viz také bibliografii prací Evžena Strouhala (2010 a 2016).

²³ V poslední době zejména Ašraf Júsuf Ewajs (Ewais 2014), vedoucí restaurátorského oddělení sakkárského inspektorátu Ministerstva pro památky a turistiku EAR.

²⁴ Viz např. přehled bibliografie za léta 1958–1998 (Bárta 1998).

resp. celých institucí, bezprostředně spolupracovat na výzkumu této lokality a na zpracování a dalším využití jeho výsledků.

LITERATURA:

- El Awady, Tarek
2006 *Pyramid Causeway in the Old Kingdom; Evolution of the Architecture and Definition of the Relief Decoration Program*, Praha: Univerzita Karlova (nepublikovaná disertační práce).
- Balík, Michael – Vachala, Břetislav – Macek, Karel
2002 *Mastaba. Objevování a rekonstrukce staroegyptské hrobky*, Praha: Grada.
- Bareš, Ladislav
1996 „Foundation Deposits in the Tomb of Udjahorresnet“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 123/1, s. 1–9.
1999 *The Shaft Tomb of Udjahorresnet at Abusir*, Prague: Karolinum [Abusir IV].
2012 „Předkové stavěli pyramidu, potomci nám je pomáhají odkrýt (50 let spolupráce s rodinou el-Kerétiů při českých archeologických výzkumech v EAR)“, *Pražské egyptologické studie IX*, s. 27–31.
2017 „Evžen Strouhal (31. 1. 1931 – 20. 10. 2016). Nekrolog“, *Pražské egyptologické studie XVIII*, s. 83–86.
2019 „The Course of the Anthropological Research in the Mid-First Millennium B.C.E. Shaft Tombs at Abusir (Egypt)“, *Anthropologie LVII/1*, s. 59–64.
- Bareš, Ladislav – Bárta, Miroslav – Smoláriková, Květa – Strouhal, Eugen
2003 „Abusir – Spring 2002 (Preliminary Report)“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 130, s. 147–159.
- Bareš, Ladislav – Bělohoubková, Dana
2016 „Objeví se další Iufaa? (Jaro 2015 v šachtových hrobkách v Abúsíru)“, *Pražské egyptologické studie XVI*, s. 3–6.
- Bareš, Ladislav – Bělohoubková, Dana – Landgráfová, Renata – Smoláriková, Květa
2018 „Další šachtová hrobka v Abúsíru – zatím více otázek než odpovědí“, *Pražské egyptologické studie XX*, s. 3–11.
- Bareš, Ladislav – Smoláriková, Květa
2008 *The Shaft Tomb of Iufaa. Vol. I: The Archaeology*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir XVII].
2011 *The Shaft Tomb of Menekhíbnékau. Vol. I: The Archaeology*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague, [Abusir XXV].
- Bárta, Miroslav
1998 „The Czech Institute of Egyptology: bibliography 1958–1998“, *Archiv orientální* 66/1, s. 17–26.
2001 *The Cemeteries of Abusir South I*, Praha: Set out [Abusir V].
2011 „An Abusir mastaba from the reign of Huni“, in: Callender, Vivienne Gae – Bareš, Ladislav – Bárta, Miroslav – Janák, Jiří – Krejčí, Jaromír (eds.). *Times, Signs and Pyramids. Studies in Honour of Miroslav Verner on the Occasion of His Seventieth Birthday*, Prague: Faculty of Arts, Charles University in Prague, s. 41–50.
- 2019 „La tombe de Kaires. Un nouveau mystère à Abousir“, *Dossier d'Archéologie. Égypte. Nouvelles Découvertes* 393, s. 44–47.
- Bárta, Miroslav – Bareš, Ladislav – Krejčí, Jaromír – Megahed, Mohamed – Varadzinová, Lenka (eds.)
2018 *Stvořené pro věčnost: největší objevy české egyptologie*, Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta.
- Bárta, Miroslav – Brůna, Vladimír
2006 *Satellite Atlas of the Pyramid Fields of Abusir, Saqqara and Dahshur / Satelitní atlas pyramid: Abú Ghuráb, Abúsír, Sakkára, Dahšúr*, Praha: Dryáda.
- Bárta, Miroslav – Brůna, Vladimír – Křivánek Roman
2003 „Research at South Abusir in 2001–2001 – methods and results. Průzkum jižního Abúsíru v letech 2001–2002 – metody a výsledky“, *Památky archeologické XCIV/1*, s. 49–82.
- Bárta, Miroslav – Varadzin, Ladislav – Janák, Jiří – Mynářová, Jana – Brůna, Vladimír
2018 „The temple of Ramesses II in Abusir“, *Egyptian Archaeology* 52, s. 10–14.
- Bárta, Miroslav *et al.*
2009 *Tomb Complex of the Vizier Qar, His Sons Qar Junior and Senedjemib, and Iykai*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague – Dryada [Abusir XIII – Abusir South 2].
2014 *The Tomb of the Sun Priest Neferinpu (AS 37)*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts [Abusir XXIII].
- Borchardt, Ludwig
1910 *Das Grabdenkmal des Königs Sahure. Bd. I. Der Bau*, Leipzig: Hinrichs [Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 14].
- Botti, Giuseppe – Romanelli, Pietro
1951 *Le sculture del Museo Gregoriano Egizio*, Città del Vaticano: Tipografia Poliglotta Vaticana [Monumenti Musei e Gallerie Pontificie 9].
- Bresciani, Edda – Fornaciari, Gino – Silvano, Flora
1996 „L'attività archeologica dell'Università di Pisa in Egitto a Saqqara (1996)“, *Egitto e Vicino Oriente* 19, s. 13–25.
- Březinová, Helena
2011 „Organic Materials“, in: Vymazalová, Hana *et al.* *The Tomb of Kaiemtjenenet (AS 38) and the Surrounding Structures (AS 57–60)*, Prague: Charles University, Faculty of Arts [Abusir XXII], s. 163–172.
- Cílek, Václav – Bárta, Miroslav – Lisá, Lenka – Pokorná, Adéla – Juříčková, Lucie – Brůna, Vladimír – Mahmoud, Abdel Moneim A. – Bajer, Aleš – Novák, Jan – Beneš, Jaromír
2012 „Diachronic development of the Lake of Abusir during the third millennium BC, Cairo, Egypt“, *Quaternary International* 266, s. 14–24.
- Cílek, Václav – Lang, Miloš
2010 „Petrology of Stone Vessels – Its Provenance and Significance“, in: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Vymazalová, Hana *et al.* *Tomb of Hetepi (AS 20), Tombs AS 33–35 and AS 50–53*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts [Abusir XIX], s. 150–158.

- Cílek, Václav – Lisá, Lenka – Bárta, Miroslav
2011 „The Holocene of the Abusir Area“, in: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2010/1*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague, s. 312–326.
- Coppens, Filip
2009 „The Tomb of Padihor“, in: Coppens, Filip – Smoláriková, Květa. *Lesser Late Period Tombs at Abusir: The Tomb of Padihor and the Anonymous Tomb R3*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir XX], s. 23–84.
- Dvořák, Martin
2010 „Conservation Treatment of Decoration“, in: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Vymazalová, Hana *et al.* *Tomb of Hetepi (AS 20), Tombs AS 33–35 and AS 50–53*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts [Abusir XIX], s. 48–51.
- Dvořák, Martin – Balík, Michael
2008 „Conservation and restoration work in the burial complex of Iufaa in North Abusir“, in: Bareš, Ladislav – Smoláriková, Květa. *The Shaft Tomb of Iufaa. Vol. I: The Archaeology*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir XVII], s. 282–298.
- Ewais, Ashraf Youssuf
2014 „Treatment and conservation of the statue of Nefer from the Czech mission excavations in Abusir area“, *The Journal of Center for the Global Study of Cultural Heritage and Culture 2*, s. 97–107.
- Hašek, Vladimír – Obr, František – Přichystal, Antonín – Verner, Miroslav
1986 „Application of geological and geophysical methods in archaeological research at Abusir“, *Sborník geologických věd. Hydrogeologie, inženýrská geologie 18*, s. 149–187.
- Hašek, Vladimír – Verner, Miroslav
1981 „Uplatnění geofyziky při archeologickém výzkumu aridního území u Abúsíru“, *Archeologické rozhledy 33*, s. 306–316, 358–360.
- Hašek, Vladimír – Verner, Miroslav – Obr, František
1979 „Použití geofyzikálních metod při archeologickém výzkumu v Abúsíru“, in: *Sborník referátů 1. celostátní konference „Aplikace geofyzikálních metod v archeologii a moderní metody terénního výzkumu a dokumentace“*, Brno: Archeologický ústav ČSAV, s. 59–66.
- Jůnová Macková, Adéla
2011 „Journey of Czechoslovak Cultural Delegation to Egypt in 1956. ‚Cultural Agreement‘ between Egypt and the Czechoslovak Republic“, *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni 3*, s. 101–110.
- 2014 „Počátky československého zastoupení v Egyptě“, in: Jůnová Macková, Adéla – Navrátilová, Hana – Jůn, Libor – Havlůjová, Hana. *S diplomatem v Orientu: Cyril a Pavla Duškovi v Egyptě (1922–1924)*, Praha: Scriptorium, s. 79–100.
- 2017 „Vznik Československého egyptologického ústavu. Střet mezi ČSAV a FF UK“, *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis 57/1*, s. 123–134.
- Kawanishi, Hiroyuki – Tsujimura, Sumiyo – Hanasaka, Tetsu (eds.)
2017 *Preliminary Report: Akoris 2016*, Represented by Suto Yoshiyuki, Nagoya: Nagoya University, Research Center for Cultural Heritage and Texts [Excavations at Akoris in Middle Egypt].
- Kehrer, Nicole
2007 „100 Jahre am Nil: Die Geschichte des Deutschen Archäologischen Instituts in Kairo“, in: Dreyer, Günter – Polz, Daniel (eds.) *Begegnungen mit der Vergangenheit. 100 Jahre in Ägypten. Deutsches Archäologisches Institut Kairo 1907–2007*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, s. 3–15.
- Khaled, Mohamed Ismail
2009 *The Old Kingdom Royal Funerary Domains: New Evidence from the Causeway of the Pyramid Complex of Sahura*, Praha: Univerzita Karlova (nepublikovaná disertační práce).
- Korecký, Miroslav
1976 „The Eight-Stem Columns of the East Portico of the Mastaba of Ptahshepses at Abusir“, in: Verner, Miroslav (ed.). *Preliminary Report on Czechoslovak Excavations in the Mastaba of Ptahshepses at Abusir*, Praha: Univerzita Karlova, s. 117–124.
- Krejčí, Jaromír
2009 *The Architecture of the Mastaba of Ptahshepses*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague – Academia, Publishing House of the Academy of Science of the Czech Republic [Abusir XI].
- 2011 „Nyuserra revisited“, in: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2010/2*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague, s. 518–529.
- 2017 „Nakhtsare’s cemetery in central Abusir: the burial ground for the royals?“, in: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2015*, Prague: Faculty of Arts, Charles University, s. 173–183.
- Krejčí, Jaromír – Callender, Vivienne Gae – Verner, Miroslav
2008 *Minor Tombs in the Royal Necropolis: The Mastabas of Nebtyemneferes and Nakhtsare, Pyramid Complex Lepsius no. 24 and Tomb Complex Lepsius no. 25*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir XII].
- Landgráfová, Renata
2006 *Faience Inlays from the Funerary Temple of King Raneferef. Raneferef’s Substitute Decorative Programme*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir XIV].
- Lloyd, Alan B.
1982 „The inscription of Udjahorresnet: a collaborator’s testament“, *Journal of Egyptian Archaeology 68*, s. 166–180.
- Macková, Adéla
2006a „Výuka českého jazyka v Káhíře“, *Pražské egyptologické studie V*, s. 1–3.
- 2006b „Vznik a počátky Českého egyptologického ústavu“, *Nový Orient 61/1*, s. 57–60.
- Martinák, Vladimír
1976 „The Survey of the Xth Expedition of the Czechoslovak Institute of Egyptology, Charles University“, in: Verner, Miroslav (ed.). *Preliminary Report on Czechoslovak Excavations in the*

- Mastaba of Ptahshepses at Abusir*, Prague: Charles University, s. 39–45.
- Megahed, Mohamed Abd el-Moneim
2016 *The Pyramid Complex of Djedkare-Isesi at South-Saqqara and its Decorative Program*, Praha: Univerzita Karlova (nepublikovaná disertační práce).
- Michałowski, Kazimierz
1990 *Opera Minora I*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Mikuláš, Radek – Cílek, Václav
2011 „Insect burrows (dwelling/breeding chambers and tunnels) in the archaeological context of Abusir“, in: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2010/2*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague, s. 635–650.
- Morgan, Jacques de
1894 „Découverte du mastaba de Ptah-chepsés dans la nécropole d'Abou-sir“, *Revue archéologique* 24, s. 18–33.
- Mynářová, Jana
2006 „Abusir – new evidence for the New Kingdom: LA 5, tomb A, shaft 1 – blue painted pottery“, in: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2005: Proceedings of the conference held in Prague (June 27 – July, 5, 2005)*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague, s. 74–82.
- Navrátilová, Hana
2018a „Layered Agendas: Jaroslav Černý, Stateless Egyptologist between Decolonization and the Cold War“, *Práce z dějin Akademie věd* 10/1, s. 53–98.
2018b „Reading the Bones in Memory of Eugen Strouhal“, *Anthropologie* 56/2, s. 79–83.
- Ondráš, František
2017 „Žábovi bohémisté“, *Pražské egyptologické studie XVIII*, s. 24–26.
- Onderka, Pavel – Navrátilová, Hana
2014 „Czechoslovak Egyptologist Jaroslav Černý“, in: Onderka, Pavel *et al.* *The Deir el-Medina and Jaroslav Černý Collections*, Prague: National Museum [Edition Monographica Musei Nationalis Pragae 19], s. 19–26.
- Petráň, Josef
2015 *Filozofové dělají revoluci: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948 – 1968 – 1989)*, Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum.
- Podhorný, Radek
2008 *České výstavnictví o starém Egyptě po roce 1945*, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci (nepublikovaná diplomová práce).
- Pokorná, Adéla – Pokorný, Petr – Bezděk, Aleš – Háva, Jiří – Březinová, Helena
2010 „Organic Materials“, in: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Vymazalová, Hana *et al.* *Tomb of Hetepi (AS 20), Tombs AS 33–35 and AS 50–53*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts [Abusir XIX], s. 354–363.
- Posener-Kriéger, Paule – Verner, Miroslav – Vymazalová, Hana
2006 *The Pyramid Complex of Raneferef: The Papyrus Archive*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir X].
- Procházka, Jaromír – Švec, Mojmir
2003 „Vývoj geodetické sítě na území české koncese v Abúsiru a jeho výškopisná mapa 1:2 000“, *Pražské egyptologické studie II*, s. 144–154.
- Smoláriková, Květa
2009 „The Anonymous Tomb R3“, in: Coppens, Filip – Smoláriková, Květa. *Lesser Late Period Tombs at Abusir: The Tomb of Padihor and the Anonymous Tomb R3*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir XX], s. 85–104.
- Strouhal, Eugen
2010 „List of Scientific Publications by Prof. MUDr. PhDr. Eugen Strouhal, DrSc.“, *Anthropologie* 48/2, s. 69–90.
2016 „Addition to the List of Scientific Publications by Prof. MUDr. PhDr. Eugen Strouhal, DrSc.“, *Anthropologie* 54/2, s. 79–80.
- Sůvová, Zdeňka
2010 „Animal Bones“, in: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Vymazalová, Hana *et al.* *Tomb of Hetepi (AS 20), Tombs AS 33–35 and AS 50–53*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts [Abusir XIX], s. 159–180, 334–353.
- Svoboda, Jiří
2006 „The King's Knives: Chopped Lithics from Raneferef's Mortuary Complex“, in: Verner, Miroslav *et al.* *The Pyramid Complex of Raneferef. The Archaeology*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague – Academia, Publishing House of the Czech Academy of Sciences [Abusir IX], s. 502–509.
- Verner, Miroslav
1976 „Discovery of an obelisk at Abusir“, *Revue d'égyptologie* 28, s. 111–118.
1982 „Excavations at Abusir. Season 1980/1981 – Preliminary Report“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 109, s. 157–166.
1985 „Les statuettes en bois d'Abousir“, *Revue d'égyptologie* 36, s. 145–152.
1989 „La tombe d'Oudjahorresnet et le cimetière saïto-perse d'Abousir“, *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 89, s. 283–290.
1990 *Objevování starého Egypta / Unearthing Ancient Egypt, 1958–1988*, Praha: Univerzita Karlova.
1995a *The Pyramid Complex of Khentkaus*, Prague: Karolinum [Abusir III].
1995b „An Early Old Kingdom Cemetery at Abusir“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 122/1, s. 78–90.
2008 *Objevování starého Egypta. Půlstoletí českých egyptologických výzkumů ve stínu pyramid*, Praha – Litomyšl: Nakladatelství Ladislav Horáček – Paseka.
2011 „The „Khentkaus-problem“ reconsidered“, in: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saaqqara in the Year 2010/2*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague, s. 778–784.

- 2017 *The Statues of Raneferef and the Royal Sculpture of the Fifth Dynasty*, Prague: Charles University, Faculty of Arts [Abusir XXVIII].
- Verner, Miroslav (ed.)
1976 *Preliminary Report on Czechoslovak Excavations in the Mastaba of Ptahshepses at Abusir*, Prague: Charles University.
- Verner, Miroslav *et al.*
2006 *The Pyramid Complex of Raneferef. The Archaeology*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague – Academia, Publishing House of the Czech Academy of Sciences [Abusir IX].
- Verner, Miroslav – Callender, Vivienne G.
2002 *Djedkare's Family Cemetery*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir VI].
- Vlčková, Petra
2006 *Stone Vessels from the Mortuary Complex of Raneferef at Abusir*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir XV].
- Vymazalová, Hana *et al.*
2011 *The Tomb of Kaiemtjenenet (AS 38) and the Surrounding Structures (AS 57–60)*, Prague: Charles University, Faculty of Arts [Abusir XXII].
- Vymazalová, Hana – Dulíková, Veronika
2014 „New Evidence on Princess Sheretnebtj from Abusir South“, *Archiv orientální* 82/1, s. 1–19.
- Zemina, Milan
2010 *Vzpomínky na egyptology: 36 Jaků*, Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.
- Zídek, Petr
2002 „Vývoz zbraní z Československa do zemí třetího světa v letech 1948–1962“, *Historie a vojenství* 3, s. 523–567.
- Zídek, Petr – Sieber, Karel
2009 *Československo a Blízký východ v letech 1948–1989*, Praha: Ústav mezinárodních vztahů.

Ladislav Bareš

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
ladislav.bares@ff.cuni.cz